

Dominic Lieven: The Aristocracy in Europe, 1815–1914

Macmillan, Houndmiles, 1992, 308 l.

Arno Mayer 1988-ban megjelent nagyhatású könyve (*The Persistence of the Old Regime. Europe to the Great War, New York, 1981*) óta egyre több kötet jelenik meg egy-egy nyugat-európai ország arisztokráciájáról. Dominic Lieven jó érzékkel ismerte fel, hogy most már itt az ideje egy európai összehasonlító elemzésnek, szintézisnek. A szerzőt szinte a származása is predesztinálta erre a feladatra. A Lieven család II. Katalin idején politikai összetűzésbe került az udvarral, s később Marie Lieven hercegnő már Londonban tűnik fel, az 1848-as forradalom után oda menekült német radikálisok fő patrónusává válik. A kalandos sorsú arisztokrata család 20. század végi képviselője már német és ír arisztokrata ősökkel is büszkélkedhet. A szerző az angol, a porosz és az orosz arisztokrácia összehasonlítására vállalkozik. Az angol arisztokrácia először szembesült már a 18. század végén az ipari forradalom teremtette új kihívásokkal. Ezzel szemben az orosz arisztokrácia jóval később és meg hasonulva találkozik szembe az egyébként csak szigetszerűen megjelenő modernizációval. Az angol szituációtól eltérően a 19. századi orosz és német felső osztályon belül nemcsak az „igazi” arisztokrácia játszott jelentős szerepet, hanem a dzsentri is. Bár Oroszországban az arisztokrata mágnások 1800 tájáig meghatározó szerepet játszottak a politikai életben és befolyásuk jelentős maradt 1917-ig, mégis a század folyamán a jórészt dzsentriből rekrutálódó katonai elit és hivatalnoki bürokrácia kezdte fokozatosan felváltani az arisztokrata famíliákat a kormányzati és katonai posztokon. Oroszországtól eltérően a legfontosabb német államnak, Poroszországnak sosem volt mágnás osztálya. A junkerek ugyan a kontinens legbefolyásosabb tradicionális elitjét testesítették meg, mégis viszonylag szegények voltak.

A kibontakozó kapitalizmus körülményei között a legfontosabb kérdés az arisztokrata vagyon és tulajdon megőrzése volt. A nagybirtokokat egyesek sikeresen, mások kevésbé jövedelmező vállalkozásokká alakították, s ráadásul a 19. század két nagy agrárválságát is túl kellett élni. Lieven könyvének elején az arisztokrata vagyont, s annak különböző formáit vizsgálja. A szerző hármast tűz maga elé. Először feltárni, hogy Németország, Anglia és Oroszország mely régióiban összpontosultak arisztokraták. Másodszor, bemutatni, hogy a három országban kik voltak a vezető földbirtokos nemesek 1815–1914 között, s végül hogyan változott összetételük.

Európai mércével mérve az angol arisztokrácia és dzsentri az ország földjének aránytalanul nagy részét birtokolta. 1873-ban, amikor az első teljes föld kataszter készült az összes föld 4/5-ét hétézer személy birtokolta, Németországtól és Oroszországtól eltérően, az angol földtulajdonosok vagyoni feletti tulajdonjoguk abszolút volt még 1815-ben is. A paraszti szokásjogok hiánya a 19. századi Angliában a kontinensbeli értelemben vett parasztság majdnem teljes hiányát tükrözi. Úgy tűnik, hogy a 19. század első évtizedeiben, az ipari forradalom beindulása ellenére a földbirtokos arisztokrácia tagjai vezették a vagyoni listákat. Ha 1825-ben egy megfigyelő egy terembe lépve megpillantotta volna Nagy-Britannia 200 leggazdagabb emberét, joggal vélhette úgy, hogy az ipari forradalom nem történt meg.

Poroszország esetében éles vagyoni különbség figyelhető meg a sziléziai mágnás famíliák — a Henckel von Donnermark, a Hohenlohe-Öhringen, a Ballestrem és a Pless-család, hogy csak négy nevet említsünk —, a többi tartomány vezető családjai és a szegény nemesek tömegei között.

Oroszország esetében a 19. század első felében az arisztokrácia vagyonának közvetett mérésére van lehetőség, a jobbágyság száma alapján. A század végére, az ország iparosodásának köszönhetően nagy vagyonok keletkeztek olyan szférákban is, amelyek kívül estek az arisztokrácia ellenőrzésén. Így pl. a bankszférában, a külkereskedelemben és az iparban. Ugyanakkor a brit arisztokrácia leggazdagabb tagjainak a kései viktoriánus korban is látványosan nőtt a vagyona — első sorban két olyan forrásból, amely az orosz arisztokráciára nem jellemző — a városi ingatlan spekulációból és a gyarmati részvényekből. Jellemző, hogy Westminster hercegnek az 1870-es években az évi jövedelméből csupán 35000 £ származott földjára-dékből, viszont londoni ingatlanjai évi 300000 £-ot jövedelmeztek.

1912-ben már a porosz adatok is jól tükrözik Németország gyors iparosodását és modernizációját. Az egy millió £ (10 millió márká) feletti vagyonnal rendelkező 64 személy között 22 arisztokratát, 28 nemes és 24 burzsoát találunk. Jellemző, hogy a 18 nemes mindegyike bankár, vagy vállalkozó család, amely ekkorra a vagyona mellé már megszerezte a volt előnevet. Közülük 13 zsidó származású volt, nagyrésztük bankárcsalád (Rothschild, Goldschmidt, Bleichröder). Ugyanakkor az ipari vállalkozó milliomos között sok a katolikus (Thyssen, Stinnes, Henschel). Hozzá kell tenni, hogy a „régí” Poroszország két jellegzetes tartománya Brandenburg és Pomeránia alapvetően különbözött például a sziléziai térségtől. A milliomosok többsége az utóbbi térségben szerezté vagyont, ezzel szemben a porosz junkerek hozzájuk képest szegénynek számítottak. A 19. századi német történelemben jelentős politikai és kulturális hatása volt a Rajna-vidék, Westfália nemességének, illetve a junkerek összetételében és vagyonosságában mutatkozó különbségnek. Von Stein, jómódú Rajna-vidéki nemes család sarjaként a következőket nyilatkozta a junkerekről: „Poroszország nemessége mivel túl nagy száma miatt nagyrészt szegény, hivatalok-

fizetések privilégiumaiért és előnyökért vágyakozik, teher a nemzet számára. Szegénysége miatt hiányos a képzettsége, szegényesen felszerelt kadétiskolában nevelkedik, s nem alkalmas magasabb posztokra...” (71. old.).

A szerző a következő fejezetben az arisztokrata vagyon legfontosabb forrását, a földbirtokot teszi vizsgálat tárgyává. Bár a 19. században még több évtizedig fennmaradt a jobbágyság intézménye mind Oroszországban, mind Poroszországban. A nyugatnémet járadékos földbirtokos (Grundherr) és kelet-elbai majorsági gazdálkodásra épülő birtokok közötti különbségek — mint közismert középkori eredetűek. Lieven joggal figyelmeztet arra, hogy az olyan általános kifejezések, mint bérleti rendszer vagy majorsági gazdálkodás régiónkénti konkrét elemzést igényelnek.

Hasonlóképpen az 1870-es évektől kezdődő nagy agrárválság nemcsak az egyes országokat, hanem ezen belül az egyes régiókat is nagyon eltérő módon érintette.

A válság a nagybirtokot több ok miatt érintette súlyosabban. Először a nagybirtok nagyobb mértékben specializálódott gabonafélékre, s éppen itt volt a legnagyobb mértékű az árzuhanás. Pl. Angliában és Walesben a ceráliák aránya 40%-ról 58%-ra nőtt 1808–1866 között. Hasonló tendencia érvényesült Poroszország keleti tartományaiban is. Poroszországban a védővámok miatt a búza ára csak 20%-kal csökkent, ezzel szemben Angliában az 1894-es mélyponton a búza ára csak harmada volt a válság előttiének. A második fő befolyásoló tényező a növekvő munkabér-költség volt. Az angol mezőgazdaság balszerencséjére a dél-angliai agrárvidékek munkaerő-feleslege pontosan a nagy válság beköszöntével kezdett kimerülni. Ugyanakkor durva leegyszerűsítés lenne csak a védővámra visszavezetni a német mezőgazdaság kedvezőbb helyzetét. 1899–1903 és 1904–1908 között a búza termés-átlag 29%-kal, a rozsé (a porosz junkerbirtokok gabonanövénye) 36%-kal nőtt. A burgonya és a cukorrépa ipari feldolgozása is

nagymértékben előrehaladt a keleti nagybirtokokon.

Az urbanizáció előrehaladása mind Németországban, mind Angliában első sorban a hús és tejtermékek iránti keresletet növelte. Németországban a középső, nyugati és déli tartományok paraszti gazdaságai specializálódtak ezekre a termékekre. Angliában még határozottabban érvényesült a regionális tagoltság. Az első tíz búzatermő grófság délkeleten volt, míg a tejtermékekre specializálódott grófságok északon és nyugaton koncentrálódtak. Összességében az angol mezőgazdaság a válság alatt gyenge teljesítményt mutatott. S ennek okait azonban nem lehet csupán a védővámok hiányára visszavezetni, hiszen a dán gazdaság is nyitott volt.

Lieven csak nagyon vázlatos képet ad az orosz nagybirtok és kisbirtok helyzetének alakulásáról jobbágyszabadítás után. Ez annál inkább sajnálatos, mert 1914-ben Oroszország már a világ vezető gabona-exportőre, s a parasztgazdaságok termelték az árugabona közel 80%-át.

Az arisztokráciának a modernizációhoz való viszonya sajátos módon tükröződött a városi ingatlanjaiban. Angliában a 19. században egyre inkább a városi — főleg londoni ingatlanok bérbéradása, illetve a telekspekuláció vált az arisztokrácia legfontosabb jövedelemforrásává. Ennek hátterét a kontinenshez képest példátlanul gyors urbanizáció adta. 1800-ban Nagy-Britanniában, Londonon kívül csupán 15 város népessége haladta túl a 20000 főt. Száz évvel később viszont már 185 ilyen település volt. Természetesen a leglátványosabb bevétel-növekedést a városi ingatlanokért Londonban lehetett kasszírozni. A Grosvenor család pl. az 1890-es években már közel félmillió font sterlinget kapott évente a bérbe adott ingatlanjairól.

A városi ingatlanok szerepét illetően éles különbség figyelhető meg az angol és a porosz arisztokrácia között. 1883-ban a 17, az évi 100 ezer font feletti jövedelemmel rendelkező brit nemes több mint felének komoly városi ingatlanjai voltak. Ugyanakkor

az 5 millió márká (£ 250000) feletti vagyonnal rendelkező porosz arisztokraták között nem akadt egy sem, akinek jelentősebb városi ingatlanjai lettek volna. A frissen nemesi címet szerettek között is csupán két olyan személy akadt, akinek több berlini ingatlanja volt.

Az orosz arisztokrácia esetében a városi ingatlanok, meglepő módon, fontosabb szerepet játszottak, mint porosz kortársaiké. Bár Oroszországban az urbanizáció igen lassú volt, viszont Szent Pétervár az arisztokrácia kedvenc tartózkodási helyévé vált, s ez a város nyújtotta a „modern világ elkápráztató ígérését”, az itteni ingatlanok pedig a jelentős jövedelmeket. Természetesen a legjelentősebb házingatlan-tulajdonosok annak csupán tizedét kapták évente, amit a londoni házingatlanok jómódú arisztokrata tulajdonosai.

Lieven szerint a az ipari forradalom meghatározó ágazatában a textiliparban „az arisztokraták se vállalkozóként, se beruházóként nem játszottak szerepet” (119. old.). A vasiparban már jelentősebb volt a szerepük, de a 19. század második felében ebből a szférából is visszavonultak. Beckett szerint az angol arisztokrácia a közlekedés modernizálásánál már fontosabb szerepet játszott. 1755–1815 között a csatornaépítések 23%-a, a vasútépítések költségeinek pedig 1825–1844 között 18%-át fizette az arisztokrácia és a dzsentrí. Kétségtelen, hogy az angol arisztokráciának legfontosabb mezőgazdaságon kívüli jövedelemforrása a bányászat volt. Rubinstein szerint 1883-ban a 29 leggazdagabb arisztokrata jövedelmének nagy része már nem mezőgazdasági eredetű volt. A jövedelem nagyobb része azonban londoni ingatlanokból eredt, a bányászat csak a második volt a rangsorban. Mivel az angol arisztokráciának régi tradíciói voltak a föld bérbéradásában, célszerű volt ugyanezt az elvet alkalmazni a jellegéből adódóan kockázatosabb és költségesebb bányászatra.

A német területeken belül a déli és nyugati régiókban az arisztokrácia nemcsak a fizikai munkát, hanem a kereskedelmet és az ipart sem tartotta nemes emberhez méltó te-

vékenységnek. Ezzel szemben a keleti területek junkerei jobban hajlottak a vállalkozásokra. A leggazdagabb porosz arisztokraták, így pl. Guido Henckel von Donnersmarck, kivételesen aktív és vállalkozó szerepet játszottak egy sor új ágazatban (cellulóz, króm, viszkóz, papír).

Oroszországban a 19. század elején státusz szempontok ritkán korlátozták az arisztokráciát a pénzszerzésben. Nem meglepő, hogy 1800-ban a nyersvas 88%-át, a réz 85%-át és a szövetek 46%-át a nemesi birtokokon lévő üzemekben termelték. „1900-ra a helyzet gyökeresen megváltozott, az orosz ipar túlnyomó többsége a nem nemesek kezében volt” (123. old).

A jobbágyfelszabadítás önmagában sok üzemet tönkretett, kiderült, hogy ezek a sokszor archaikus módszerekkel dolgozó üzemek a jobbágyi munkaerő nélkül életképtelenek.

A 20. század elejére az arisztokrácia mindhárom országban egyre inkább a biztonságot jelentő állampapírokba fektetett be.

A szerző külön fejezetben vizsgálja az arisztokrácia politikai hatalmának változását. 1815 előtt a brit arisztokrácia politikai hatalma kontinensbeli társaihoz képest pél-

dátlan volt. Érdekes módon a burzsoázia gazdasági megerősödése hosszú ideig alig csökkentette az arisztokrácia politikai befolyását. Még 1868-ban is a brit parlament alsóházának 407 tagja olyan családokból származott, amelyeknek legalább 2000 acre földje volt. 12 évvel később ez a szám 322-re csökkent. Az arisztokrácia súlya az 1890-es években jelentősen csökkent az alsóházban, azonban egészen 1911-ig fennmaradt a Lordok házának abszolút vétőjoga. A külügyminisztérium még a századforduló után is az arisztokrácia fellegvára maradt. 1908–1913 között minden második, külügybe jelentkező az arisztokratikusan előkelő etoni magán-középiskolában végzett.

Németország esetében a porosz vezetéssel megvalósított egység a katolikus német államok, s így arisztokráciájuk számára feszültségekkel terhes folyamat volt. A mezőgazdasági válság is súlyosabban érintette a katolikus államokat. Jellemző politikatörténeti tény, hogy az 1890-es évekre a katolikus érdekcsoportok politikai súlya lényegesen csökkent.

Tímár Lajos

Jerzy Snopek: Prowincja oświecona, Kultura literacka Ziemi Krakowskiej w dobie Oświecenia 1750–1815

IBL, Varsó, 1992, 444 l.

Vannak könyvek, köztük külföldön és idegen nyelven kiadott művek, amelyeket néhány éves késéssel is érdemes ismertetni. A Lengyel Tudományos Akadémia Irodalomkutató Intézetének (IBL) igazgatóhelyetteseként munkálkodó Jerzy Snopek nyelvünkön *Felvilágosult vidék* főcímű, *A Krakkó vidéki irodalmi kultúra a Felvilágosodás korában* alcímű könyve ilyen. Nem azért, mert Lengyelországban sem igen készültek hasonló témájú monográfiák, hanem mert koncepcióját tekintve, modellül szolgálhatna egyes

magyar nagyvárosok és szellemi vonzáskörzetük irodalmi életének ismertető értékléséhez.

A korábban a budapesti tudományegyetem lengyel tanszékén dolgozó irodalomprofesszor fő érdeme, hogy könyvével megmutatja: a nemzeti irodalom nemcsak a fővárosban és egyes időszakokban más, esetleg kisebb városokban születik, teljesedik ki és funkcionál, hanem másutt is, mindenekelőtt olyan nagyvárosokban, amelyek bizonyos korszakokban ugyancsak gazdag tehet-